

Enformel - Formel Sektör İlişkileri: Bağımlılık mı, Özerklik mi?^(*)

Recep VARCIN^(**)

1. Giriş

Gelişmekte olan ülkelerde enformel sektörün rolü, akademisyenlerin, politikacıların ve planlamacıların ilgi odağı olmuştur. 1970'lerin başlarında, kentsel nüfusun önemli bir kısmının, az bilinen küçük ölçekli ekonomik faaliyetlerle geçindikleri sıklıkla gözler önüne serilmiştir. Konu ile ilgili yapılan çalışmalar, bu tür ekonomik faaliyetlerdeki artışa işaretler, enformel sektörün gelişmekte olan ülkelerin ekonomik ve sosyal dinamiklerinin temel eksenini olduğunu göstermektedir. Enformel sektör kavramı ilk kez kullanıldığından bu yana, araştırmacılar bu kavramı çok çeşitli ampirik verilere uygulayarak pek çok farklı bağlamlarda kullanmışlardır. Bu kavramın çok çeşitli kullanımı enformel sektörün gerçekte ne anlama geldiği konusunda ciddi karışıklıklara yol açmıştır. Örneğin Neck (1977: 8), 75 ülkede 50'den fazla tanım olduğunu belirlemiştir. Bu çalışma enformel sektörü tanımlamaya yönelik sorunlar üzerinde durmayacaktır. Bununla birlikte, bu araştırmayı ele alabilmek için bir tanım yapılması gerekmektedir. Enformel sektörün kentlerdeki yoksul kesimin hayatta kalma faaliyetlerinin tümü ol-

---

(*) Bu makalenin özgün İngilizce versiyonu, Oakland, California'da Pasific Sociological Association 63. yıllık toplantısında sunulmuştur. Makalenin İngilizce metni üzerinde görüş ve önerilerini sunan Profesör John Lie, Linda Fuller ve Val Burris'e içten teşekkür ediyorum. Makalenin Türkçeye çevrilmesinde önemli katkıları olan Deniz Kutman, Can Umut Ciner ve Arif Geniş'e ayrıca teşekkürler. Makalenin yazılmasının üzerinden yıllar geçmesine rağmen tartışılan görüşlerin ve vurgulanan noktaların geçerliliğini koruduğu inancındayım.

(**) Prof. Dr., A.Ü. SBF ÇEEİ Bölümü

madığı gibi kendine özgü bir durum da olmadığıdır. "Enformel sektörü belirleyen en temel özellik benzer faaliyetlerin hukuki ve sosyal bir çevrede düzenlendiği bir ortamda gelir getiren kimi faaliyetlerin toplumun kurumları tarafından düzenlenmediğidir" (Castells ve Portes, 1989:12).

Aşağıdaki rakamlar enformel sektörün kapsamını göstermekte ve bu alandaki araştırmaların neden bu derece önemli olduğuna açıklık getirmektedir. Haan (1989: 3) gelişmekte olan ülkelerde kentsel işgücünün artan bir bölümünün (% 20-60) enformel sektörde bulunduğunu belirtmektedir. Haan (1984: 14) Latin Amerika'da enformel sektörün büyüklüğünü gösteren örnekler vermektedir: "1980'de Arjantin, Kosta Rika, Uruguay ve Venezuela'da % 10-15 ile Ekvator, Guatemala, Honduras, Nikaragua ve Peru'da % 30-40 arasında değişmekte, Brezilya'da % 27 düzeyinde ve Bolivya'da % 44'ün bile üzerine çıkmaktadır." Ayrıca enformel sektör, Latin Amerika ülkeleriyle sınırlı değildir. McGee (1977: 260-261)'nin belirttiği üzere:

Bu model çok hızlı ekonomik büyüme yaşamış olan ve gelişme hızları düşük olan Üçüncü Dünya ülkeleri arasında çok büyük farklılıklar göstermemektedir. Bir dizi çalışma...hepsi aynı hikayeyi anlatmaktadır: [enformel sektör] Hem kırsal hem de kentsel kesimde hızla artan işgücünün, artan işsizlik oranlarının ve kentsel kesimde düşük üretkenlikteki enformel faaliyetlerin içine çekilmesinin bir resmidir.

Ortaya çıkan olan bu durum, bu sektörü geçici olarak gören gelişim kuramcılarını – liberal ve Marksistler – harekete geçirerek bu türden ekonomik faaliyetleri kuramsal çerçevelerine dahil etmeye zorlamıştır. Küçük ölçekli ekonomik faaliyetler beklentileri aşınca, farklı yazarlar bu gelişmeyi tanımlamak için enformel sektör, geleneksel kent sektörü, marjinal kutup, korumasız sektör, kayıtdışı sektör, yerel atölyelerde küçük meta üretimi, kapitalist olmayan üretim, ilk proleter faaliyetler, pazar ekonomisi, ekonominin alt sektörü vb. gibi çeşitli terimler kullanmışlardır. Bu çalışmada, orijinal terimlerin alıntılar içinde yer alması dışında, terminolojinin devamlılığını korumak için enformel sektör kavramı kullanılacaktır. Enformel sektörün varlığı (tüm farklılaşmaları ve heterojenliği içinde) verili olarak kabul edilerek tartışma sektörün diğer özellikleri üzerinde odaklaşmıştır (örn., Moser, 1984: Tinker, 1987). Yapılan tartışmalar arasında küçük ölçekli işletmecilerin bir birikim sürecine ve sermaye derinleşmesine angaje olup olmadığı sözkonusu tartışmaların ana gündem maddesini oluşturmuştur. Bu sorunun yanıtı enformel ve formel sektör arasındaki ilişkinin niteliğine bakılarak bulunmaya çalışılmıştır. Moser, enformel sektör çalışmalarında kul-

lanılan analitik çerçeve ile sosyal politika önermeleri arasındaki ilişkiyi irdelediği çalışmasında bu durumu şöyle izah etmektedir (1978: 1061):

Tüm enformel sektör tartışmalarının altında yatan temel sorun, küçük ölçekli girişimlerin sadece istihdam yaratma kapasitesi ile ilgili değil aynı zamanda bu sektörün özerk ekonomik büyüme şansının olup olmadığı ile ilgilidir. Bu sektördeki büyümenin evrimsel olup olmadığı tartışması... önemli oranda büyük ve küçük ölçekli işletmeler arasındaki ilişkinin niteliğiyle yakından ilgilidir.

Enformel ekonomik faaliyetlerin gelişmekte olan ülkelerde ekonomik gelişmeyi sağlayabilecek özerk büyüme kapasitesine sahip olup olmadığı sorusuna yanıt aramak son derece önem arz etmekte zira bu soruya verilecek yanıt enformel sektörün niteliği ve bu konudaki beklentilere önemli ışık tutacaktır. Bu konudaki tartışma iki farklı yaklaşım arasında sürmektedir. Birinci yaklaşım, enformel ekonomik faaliyetlerin artı-değer yarattığını iddia etmekte ve formel ile enformel sektörler arasındaki bağlantının ılımlı olduğunu varsaymaktadır. Diğer yaklaşım ise, enformel sektörün temel özelliğinin bu sektörde sermaye birikim kapasitesinin sınırlı olduğunu vurgulamakta ve sermaye birikim süreci üzerinde sektör dışından önemli zorlamaların olduğunu vurgulamaktadır. Bu yaklaşım, enformel sektör ve ekonominin geri kalan kısmı arasındaki bağın tabiiyete dayalı olduğunu ve bağımlılık ilişkisinin hakim olduğunu vurgulamaktadır.

Bu makelede, bu iki yaklaşımın temel iddialarının derinlemesine çözümlenmesi yoluna gidilmiştir. Bibliyografyaya dayalı basit bir betimleyici çalışma olmayan bu makalede analize tabi tutulacak kaynakların seçimi son derece önem arz etmektedir. Zira bu konuda yapılan çalışmalar çok geniş bir yelpazede yer almaktadır. Bu nedenle konuyla doğrudan ilgili olan araştırmalar ele alınmıştır. Kaynakların seçiminde kullanılan kıstaslar makalenin ana sorunsalı ile doğrudan ilgili olmuştur. Bu bağlamda bu konuda etkili olan ve konuyla doğrudan ilgili çalışmalar mümkün olduğu ölçüde çalışmaya dahil edilmiştir. Çalışmanın takip eden bölümünde, ilk olarak ılımlı ilişki yaklaşımı, akabinde de bağımlılık yaklaşımı incelenecektir. Son olarak, her iki yaklaşımın ampirik temellerine inilecek ve her yaklaşımın ne denli görgül bulgularla desteklendiği sorunsalı incelenecektir. Bu makalenin ulaştığı temel sonuç, yöntemsel yaklaşımla kuramsal yaklaşım arasında bir eşleştirmenin olmadığı, dolayısıyla aradaki ilişkinin ılımlı mı yoksa "sömürüye dayalı" mı olduğu konusunda kesin bir karara varılamayacağıdır.

2. İlimli İlişki Yaklaşımı

İlimli ilişki yaklaşımının odak noktası ekonomideki her iki sektörün kendilerine has dinamikleri ve uygun büyüme motifleri olduğudur. Bu yaklaşım enformel sektör çalışmalarının erken evrelerinde çok baskın olmasına rağmen beklentilerin tatmin edici bir seviyeye ulaşmamasından dolayı giderek etkinliğini kaybetmiştir. Enformel sektör hakkındaki toplumbilimsel çalışmalarda, enformel ekonomik faaliyetlerin büyümeyi gerçekleştirebilecek özerk bir kapasiteye sahip olduğu savunuluyordu (örn., ILO, 1972; Hart, 1970 ve 1973; Sethuraman, 1975 ve 1981; Oshima, 1971; Weeks, 1971; Watanabe, 1971; Garlick ve Kilby, 1971). Bu yazarlara göre, enformel ekonomik faaliyetlerle geçinen insanlar ekonominin formel sektöründe iyi ödüllendiren işler bulamamaktadırlar. Birçok durumda, kendi işlerini yaratmakta ve olumsuz koşullarda iş yapmaya çalışmaktadırlar. Zor koşullarda kendi işini kurmaları ve bu koşullarda gelir getirici faaliyetlerine devam etmeleri enformel sektörün büyümeyi sağlayabilecek potansiyele sahip olduğu şeklinde algılanmaktaydı. Ancak sektör içindeki sermaye birikim sürecinin tek açıklaması bu değildir. Bazı araştırmacılar enformel sektörün ekonominin özerk bir parçasını oluşturduğunu savunurken, bazıları da ekonominin formel sektörü tamamlayıcı nitelikte olduğunu savunmaktadırlar. Bu yaklaşım içinde yer alan başka bir grup yazar ise enformel sektör faaliyetlerinin sadece bir kısmının gelişme şanslarının olduğunu vurgulamaktadır.

2.1. Özerk Enformel Sektör

Özellikle enformel sektör kavramını ortaya atan ilk çalışmalar, enformel sektörün kendi büyümesi için özerk bir dinamizmi olduğuna değinmiştir (ILO, 1972; Oshima, 1971; Sethuraman, 1975). Bu yazarlar enformel sektörün, ekonominin geri kalanından bağımsız olduğunu savunmuşlardır. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) (1972), kent, sektör ve ulusal düzeylerde yürüttüğü Dünya İstihdam Programı çalışmaları, enformel sektörün yalnızca istihdam sorunlarının çözümünde bir anahtar olduğunu göstermekle kalmamış, aynı zamanda çok üretken olduğunu ve gelecekte büyüme potansiyeline sahip olduğunu da vurgulamıştır. ILO'nun Kenya Raporu, sadece enformel sektörün tanımlanması ve sınırlarının çizilmesi açısından değil, aynı zamanda bu sektörün üretkenlik rolünü ortaya koyma açısından da önemlidir. Enformel sektör, durağan ve marjinal faaliyetlerden oluşan bir sektör değil, kendi içinde büyüme potansiyeli ve dinamikleri olan ve ekonomik gelişmeyi tetikleyebilecek bir sektör olarak görülmüştür. Genel ola-

rak gelişmekte olan ÷lkelerde, özel olarak da Kenya'da enformel sektörün yapabileceği katkı ILO'nun Kenya Raporunun giriş bölümünde şöyle vurgulanmaktadır (1972; 5): "Marjinal faaliyetlerden çok uzak olan enformel sektördeki istihdamın niceliği ekonomik olarak etkin olduğunu ve ciddi katma değer ürettiğini göstermektedir. Ölçek olarak küçük, teknoloji olarak basit, az sermaye dayanması ve diğer sektörle (formel) bağlantısının olmaması, bu sektörün ekonomik faaliyetleri tetikleyici ve Kenya'nın gelecekteki büyümesinin kaynağını teşkil edeceğini göstermektedir." Bu raporda ağıkca, sektörün tanımı ve sınırlarının çizilmesi ile yetinilmeyip bu sektörün gelişmekte olan ÷lkelerde ekonomik büyümenin kaynağını teşkil edeceği görüşü öne sür÷lmüştür (O'Brien, 1972; Jolly ve O'Brien, 1972). Enformel sektör kavramının isim babası olan Hart (1972: 61), Gana'da ücretli sektör dışında çalışan kent çalışanlarını temel aldığı çalışmasında, şu soruya yanıt aramaya çalışmaktaydı: "Kentlerdeki işsiz ve eksik istihdam edilen sanayinin yedek ordusu Acra gibi şehirlerde gerçekten atıl, sömür÷len bir çoğunluğu mu oluşturmaktadır yoksa bu insanların enformel ekonomik faaliyetleri büyümeyi sağlayacak özerk bir kapasiteye sahip midir?" Hart'ın enformel sektör analizi sadece endüstrinin yedek ordusunu değil aynı zamanda kendi hesabına çalışanları da kapsamaktadır. Hart, enformel sektörde çalışanların mevcut kaynakları çok etkin bir şekilde kullanarak artı-değer ürettiklerini, riski azaltabilmek için elde edilen artı-değerini yeniden yatırıma dönüştürdüklerini doyalısı ile bu sektörün büyüme potansiyelinin olduğunu vurgulamaktadır. Dahası Hart (1973: 87) enformel sektörün ulusal ekonomideki diğer sektörlerden daha hızlı geliştiği iddiasında bulunmaktadır.

Enformel sektör, formel sektörde gerçekleşen benzer ekonomik faaliyetlere kıyasla, üretim sürecinde çok sayıda avantaja sahiptir. İlk, enformel sektör sadece istihdam yaratmakla kalmaz, aynı zamanda kent nüfusu içindeki düşük gelir gruplarına mal ve hizmet de sağlamaktadır. Öyle ki, düşük gelir grubundaki kişiler enformel sektörde üretilen mal ve hizmetlerin hem alıcıları hem de satıcıları konumundadırlar. Örneğin, Oshima bu noktada şu iddiada bulunmaktadır (1971: 170) "enformel sektörde çalışanlar hem aile üyelerini istihdam etmekte ve birbirlerine yardımda bulunmakta hem de birbirlerinin ürettiği mal ve hizmetleri satın almaktadırlar." Bu durum, enformel sektörün formel sektörden bağımsız olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. İkinci olarak, çalışanların aile üyesi veya akraba olmasından dolayı enformel sektörde emek çok daha uzun süre ve azami kapasitede kullanılmaktadır. Bir başka önemli avantaj, belki de en önemlisi, enformel sektörde çalışanlar yerel ve ulusal kaynakları veya ikinci el teknoloji kullanmakta-

dırlar. Bu nedenle, enformel sektör döviz kuru veya yüksek sermaye gereksinimi gibi ağır baskılara maruz kalmamaktadırlar. Bu faktörler, enformel çalışanlara üretim sürecinde yeni sermaye gereksinimi gibi koşulları bertaraf etme gibi imkanlar sağlamaktadır.

Sözü edilen sosyal ve ekonomik avantajlar göz önüne alındığında, ILO (1972), Oshima (1970), Sethuraman (1975) enformel sektörde sermaye birikim kapasitesinin mevcut olduğunu savunmaktadır. Bu avantajlar etkin bir şekilde kullanıldığında, enformel sektör ekonomik artı değer üretebilir. Sınırlı sermayelerini kaybetmemek ve ekonomik faaliyetlerine devam edebilmek için, yaratılan artı değer büyük oranda tekrar enformel sektör içerisinde değerlendirilmektedir. Bu durum, daha fazla büyümeyi sağlayabilecek önemli bir etkidir. Örneğin, Hart (1970) yaratılan tasarrufların küçük olmasına rağmen, bu tasarrufların ya kendi ya da akrabalarının işlerinde değerlendirildiğini söylemektedir. Kısaca, bu yazarlar enformel sektörü, gelişmekte olan ülkelerde sürdürülebilir bir ekonomik büyümenin motor gücü olarak görmektedirler. Dahası, bu büyümenin everimsel olduğu, gittikçe artan bir oranda daha fazla işgücünün istihdama dahil edileceği ve gelir düzeylerinin aratacağı iddia edilmektedir.

2.2. Tamamlayıcı Enformel Sektör

Yukarıda değinilen çalışmalar enformel sektörü ekonominin özerk bir parçası olarak karakterize ederken ve büyümesini ekonominin diğer sektörlerinden bağımsız olarak değerlendirirken, tamamlayıcı enformel sektör yaklaşımı enformel sektörün büyümesinin formel sektördeki büyüme ile paralel olduğunu iddia etmektedir. Bazı araştırmacılar, enformel sektörün ekonominin diğer sektörleri ile entegre olduğunu ve büyümesinin formel sektördeki büyümeye bağlı olduğunu ifade etmektedirler (McGee, 1973; Weeks, 1971; Hart 1973; Sethuraman, 1981; Vale Souza vd, 1988). Bu nedenle de formel-enformel sektör bağlantısını ılımlı olarak yorumlamaktadırlar. Daha sonraki çalışmalarda bu iddia daha da ileri götürülerek alt-sözleşmelerin enformel işletmeciler için ekonomik faaliyetlerini geliştirmede önemli bir etken olduğu ileri sürülmüştür (Weeks, 1975; Mazumdar, 1976; Reichmuth, 1978; Watanabe, 1983; Beneria, 1989). Yine de başka bir grup yazar (Hemple ve House, 1978; House, 1984; Portes vd, 1989), enformel sektör içindeki ekonomik faaliyetlerin farklılıklarına işaret ederek enformel sektör içindeki bazı faaliyetlerin ekonomik büyüme potansiyeline sahip olduğunu diğer faaliyetlerle uğraşanların da var olan ekonomik koşulların ancak yemiden üretilmesi ile sınırlı kaldığını vurgulamaktadırlar.

Bu analitik yaklaşımda yer alan araştırmacılar enformel sektör içerisinde ekonomik faaliyetlerin çeşitliliğine ve farklılığına vurgu yapmaktadırlar. Bu araştırmacılara göre enformel sektör, her türlü mal ve hizmetin dağıtımında ve tüketicilere yakın yerlerde pazarlanmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca bu ekonomik faaliyetlerin çoğunun formel üretimi tamamlayıcı nitelikte olduğu savunulmaktadır (McGee, 1979; Webb, 1974; Weeks, 1975; Vale Souza vd, 1988). Vale Souza vd (1988: 251) "Enformel sektörün rolünün formel sektörü tamamlar nitelikte olduğuna bakılarak en iyi şekilde analaşılabileceğini" savunmaktadır.

McGee (1973) enformel sektörde çalışanların ileri ve geri bağlantılarla dikey bir mübadele içerisinde yer aldıklarını savunmaktadır. İleri bağlantı durumunda, enformel sektörde çalışanlar kent nüfusuna gıda maddeleri satarken geri bağlantı konumunda endüstriyel ürünler (örneğin tekstil ürünü) pazarlamaktadırlar. Enformel sektörde çalışanların pazarladıkları ürünlere yüksek talebin olması bu sektörün büyüme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Malezya Penang State'de yapılan bir başka çalışma (McGee, vd 1989: 273) aynı görüşü öne sürerek enformel sektördeki gelir düzeyinin formel sektördeki gelir düzeyinden daha yüksek olduğunu öne sürmektedir.

Weeks (1975), formel ve enformel sektör ayrımını kavramlaştırdığı çalışmasında, her sektörün yapısal konumunu vurgulayarak gelişmekte olan ülkelerde giderek yayılmakta olan dinamik bir enformel sektörün oluştuğuna vurgu yapmaktadır. Weeks, ekonomide hem formel hem de enformel sektörün dinamik olduğunu, çünkü dinamizmin hızlı nüfus artışın yer aldığı, ki gelişmekte olan ülkelerin genel özelliğidir, yerlerin ankastre bir parçası olduğunu iddia etmektedir. Ayrıca Weeks enformel sektörün evrimsel bir şekilde giderek yayıldığını belirtmektedir. Dahası, giderek yayılan dinamik bir enformel sektörün gelişmekte olan ülkelere ciddi avantajlar sunduğunu iddia etmektedir. Weeks, enformel sektördeki sermaye birikiminin formel sektördeki sermaye birikiminden daha yüksek olduğunu savunmakla kalmaz, enformel sektörün tüketim mallarının önemli bir kısmını üretmesiyle, yerel sermayenin gelişmesine katkısıyla ve yerel sermayenin etkin kullanımıyla ekonomik gelişmeye çok ciddi katkılar yapacağını iddia etmektedir (1975: 6). Aynı zamanda bu iki sektör arasında karşılıklı bir ilişki olduğuna değinir ve üstü kapalı olarak bağlantının her iki sektörü büyümeğe yöneltecek şekilde ılımlı olduğunu savunur (1975: 11). Mazumdar (1976) bu görüşü daha da ilerilere götürerek, enformel sektörün varlığını ve

önemini kentleşme sürecinde hizmet sektörünün artan önemine atfeder. Dolayısıyla, enformel sektörde çalışanların enformel ve formel sektör içinde mal ve hizmet satışı ve formel sektörde üretilen ürünleri pazarlaması, her iki sektörün de aynı oranda büyüyeceğinin işaretidir.

Ayrıca, enformel sektörün formel sektör ile entegre olma durumunda, enformel sektörün dinamik bir şekilde daha da gelişeceği iddia edilmektedir. Ara girdilerin ve mamül ürünlerin alt-sözleşmeler yoluyla formel sektöre enformel sektör tarafından sağlanması ilişkilerin güçlenmesi babında önem arz etmektedir. Böylece, enformel işletmecilerin gelişmesinin önü açılmış olacaktır (ILO, 1972; Weeks, 1975; Sethuraman, 1976, 1981). Watanebe (1971: 71) "alt-sözleşmelerin küçük girişimcilerin işletme kurmalarının önündeki engelleri azaltacağını, kuruldukları zamanda küçük işletmelerin yaşama ve gelişmelerine katkıda bulunacağını" iddia etmektedir. Alt sözleşmelerin küçük üreticilere sermaye birikimi sağlamasına imkan tanıyacağını ve küçük işletmelerin gelişme güzergahını düzeltileceğini yine Watanebe iddia etmektedir. Watanebe bir başka çalışmasında (1983) iki tür taşeronluğa değinmektedir: bir firma tarafından çeşitli müşteri gruplarına düzenli olarak üretilen malların alt-sözleşme yoluyla bir başka firmaya ürettirilmesine yatay alt-sözleşme, kendine has ürünleri üreten bir firmaya sipariş yoluyla üretimin yaptırılması ise dikey alt-sözleşme olarak tanımlanmaktadır. Reichmuth (1978), Lima'daki, Peru, giyim endüstrisi üzerine yaptığı bir çalışmada, formel ve enformel sektör arasındaki ilişkilerin niteliğini ve kapsamını analize tabi tutarak, bu sektörde alt-sözleşmelerin çok yaygın olarak kullanıldığını saptamıştır. Reichmuth (1978: 114) enformel sektörün art-değer ürettiğini fakat sermaye birikim süreçleri üzerinde ciddi zorlamaların olduğunu işaret ederek, bu zorlamaların sektörün dışından, yani formel sektörden kaynaklanmadığını zorlamaların ve sınırlandırmaların daha çok, kredi yokluğu, eğitim düzeylerinin düşüklüğü, girişimcilik ruhunun olmaması gibi içsel faktörlerden kaynaklandığını vurgulamaktadır.

Watanebe'ye ilave olarak Beneria (1989) da, Mexico City'deki çeşitli sektörler üzerindeki araştırmasına dayanarak, "firmaların alt-sözleşmelere gitmelerinin arkasında yatan temel nedenler arasında maliyetlerin düşürülmesi" iddiasında bulunmaktadır (1989: 179). Beneria, alt-sözleşmelerin büyük firmalar açısından maliyetleri aşağıya çekmenin bir yolu olduğunu kabul etmesine rağmen, alt-sözleşmelerin "enformel sektörde üretken kapasiteyi daha da arttıracaklarını" (1989: 184) savunmaktadır. Beneria'nın ulaştığı sonuç, alt-sözleşmelerin enformel sektörün daha da büyümesine yola açacağı şeklindedir. Alt-sözleşmelerin hem büyük firmaların maliyetlerini

aşağıya çekmelerine hem de enformel sektörün aynı zamanda büyümesine nasıl yol açtığına ilişkin somut bir kanıt ileri sürülememektedir.

Bu yaklaşıma ilişkin ilk çalışmalar, elde ettikleri sonuçları örneklem temelinde elde ederek bu sonuçları hem sektöre hem de geliştirmekte olan ülkelere genelleştirirken, bazı araştırmacılar sektör içindeki ekonomik faaliyetlerin farklılığına dikkat çekerek ve bazı faaliyetlerin girişimcilerin ve işletmelerin özelliklerine bağlı olarak yola büyüme potansiyellerine sahip olduklarını belirtmişlerdir. Örneğin, Hemple ve House (1978) ve House (1984) enformel sektörde iki grup insan olduğuna değinmektedirler. Birinci grup kente yeni gelen ve hayatlarını idame ettirebilmek için enformel ekonomik faaliyetlerle uğraşan kişilerden oluşmaktadır. İkinci grup ise, belirli vasıflara ve motivasyona sahip olan kişilerden oluşmaktadır. Bu grubun yer aldığı enformel faaliyetlerin büyüme ve serpilme şansları vardır. Bu grupta yer alanlar alt-sözleşme almada başarılı olabilmekte bu da onların büyümesine imkan sağlamaktadır. Friedman ve Sullivan (1974) sadece orta ölçekli enformel firmaların büyüme potansiyellerine sahip olduklarını savunmaktadırlar. Bu araştırmacılara göre, bu firmalarda sermaye birikimi "rekabet avantajı ve/veya üstün işletmecilik dirayetinin sonucu" olarak gerçekleşmektedir.

Enformel sektöre yönelik farklı bir analiz de Portes ve meslektaşları tarafından ortaya atılmıştır (1989). Bazı gelişmiş, geliştirmekte olan ve Doğu Avrupa ülkelerinde yaptıkları karşılaştırmalı çalışmalarda Portes ve Castells (1989: 32), enformel sektörün yayılmasını mevcut küresel ekonomik yeniden yapılanma sürecine dayandırmaktadırlar. "Teknolojik gelişme, ihracata yönelik büyüme ve göreceli özerklik özellikleri, enformel sektördeki büyümeye ilişkin betimleyici açıklamalarla benzerlik arz etmektedir" (1989: 303). Bu koşullar altında enformel sektörün büyüme potansiyeli çok anlamlıdır (1989: 302): "İhracata yönelik olağanüstü ekonomik başarıların kaydedildiği bu ada [Hong Kong] ürünlerini uzmanlaşmış dış ticaret merkezleri yoluyla pazarlayan küçük ve enformel üreticiler ağı temelinde sağlamıştır." Ancak, Portes and Castells, enformel ekonomik faaliyetlere dayalı olarak büyümenin çok istisnai olduğunu ve sömürge ekonomilerinde 'esnek uzmanlaşma'yı haklı çıkarmadığını savunmaktadırlar.

Bu yaklaşımı özetlemek gerekirse, enformel sektör hem özerk hem de entegre olduğu koşullarda büyüme potansiyelini içinde barındırır. Ayrıca, enformel sektörün evrimsel büyümesiyle ilgili iyimserlik havası bu yaklaşımda hakimdir. Enformel sektörün formel sektörle entegre olma durumun-

da, bu bağlantının ılımlı olduğu ve bu bağlantının hem formel hem de enformel sektör yararına çalıştığı iddia edilir. Literatürde, ılımlı ilişki yaklaşımına yöneltilen eleştirilerin çoğu, kent ekonomisini dualist olarak sınıflandırması üzerinde yoğunlaşmaktadır (bkz, örn., Breman, 1987; Leys, 1975; Moser, 1978 ve 1984; Bromley, 1978). Düalist sınıflandırmayı savunan araştırmacılar, iki sektörün ayrı ve bağımsız olduğunu savunmaktadırlar. Aslında, bu konudaki durum muhtemelen Bromley'in iddi ettiği gibidir: "bu iki sektör sürekli dalgalanan bir etkileşim içerisinde ve bir sektörün bir kısmı diğer sektörün bölümleri tarafından tahakkum altındadır ve hatta yaratılmıştır (Bromley, 1978: 1034).

İlimli ilişki yaklaşımına yöneltilen ve gittikçe artan eleştirel yaklaşımlara burada tekrar yer vermek gerekli olmayabilir. Ancak, buradaki sorunun salt kuramsal bir sorun olmadığını, yaşamsal gerçekliği etkileyen bir sorun da olduğunu vurgulamak gerekir. Bu nedenle, enformel sektörü öerk ya da tamamlayıcı bir sektör olarak kavramlaştırmanın ciddi politik sonuçları vardır çünkü yukarıda değinilen çalışmaların önemli bir kısmı bu alanda politika oluşturmaya yöneliktir ve bu çalışmaların önemli bir kısmı ya aşağıdaki kuruluşlar tarafından finanse edilmekte ya da yönlendirilmektedir, Cenevre'de ILO, Sussex, Harvard ve MIT üniversitelerinde "Institute of Development Studies," New York'ta Birleşmiş Milletler ve Washington D.C.'de Dünya Bankası gibi. Kalkınma konusunda politika oluşturanlar pek çok kişi, enformel sektörün büyümesini ve sektörde çalışanların yaşam standartlarını iyileştirilmesini amaçlayan politikaların beklenen sonuçları verememesinden dolayı hayrete düşmüşlerdir. Buradaki amacım bu türden politikaların önemini sorgulamak değildir. Bu konuda önemli bir açıklamayı Bromley ve Gerry dile getirmektedir (1979: 307): "bu konuda oluşturulan politikaların olumlu sonuçları, başka kanallara 'akıtılmıştır' ve hatta bu politikaların hedef kitlesi içerisinde yer almayanlar tarafından 'gasp' edilmiştir." Enformel ve formel sektör arasında çok güçlü bağlantıların olduğu ve enformel sektördeki birikimin formel sektör tarafından sömürü ilişkileri çerçevesinde gasp edildiği savunulmaktadır.

3. Bağımlılık Yaklaşımı

Bu yaklaşım, tabii olmanın enformel sektörün temel özelliği olduğunu savunmaktadır. Bu yazarlara göre, büyük ve küçük firmalar arasındaki ilişki "ılımlı" olmaktan çok "sömürüye dayalıdır." Bu yaklaşımın temel kuramsal iddialarından biri, sermaye birikiminin küresel düzeyde analiz edilmesi gerekliliğidir. Bir başka deyişle, enformel ekonomik faaliyetleri ve birikim

sürecini daha geniş bir bağlamda analiz etmektedirler. Bu yazarlar, enformel sektörün varlığını ve devamlılığını, mevcut eşitsiz uluslararası işbölümünün ulusal düzeye yansımaları olarak ele almaktadırlar.

Çevre ülkelerde birikim süreci farklı mekanizmalarla tabii kılınmıştır. Bu mekanizmalar yazarlara göre çeşitlilik ve farklılık göstermektedir. Amin (1973), Prebisch (1963), Le Brun ve Gerry (1975) ve Bose (1984) ticaret ve fiyat ilişkilerini; Pinto (1965) ve Quijano (1974) teknoloji transferini; diğerleri ise, Arrighi (1970), Sunkel (1973), Bienefeld (1975) ve Pardo (1989), denizaşırı sermayenin rolünü göz önüne alarak sermaye birikim sürecini açıklamaya çalışmaktadırlar. Kısaca, bu araştırmacılar formel ve enformel sektör arasındaki eşitsiz ilişkiyi geliştirmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelerin emri altına girmelerinin bir bileşeni olarak analiz ederler. Enformel sektör içinde yaratılan ekonomik artı-değerin ilk olarak geliştirmekte olan ülkenin formel sektörüne, daha sonra da gelişmiş ülkelere transfer edildiğini savunurlar. Şüphesiz, sermaye birikim süreci ve onun bu düzeydeki transferi, bu makalenin kapsamı dışındadır. Ancak, formel ve enformel sektör bağlantıları daha çok ulusal düzeyde analiz edilecektir. Sektör içerisindeki sınırlandırmalar, formel sektöre tabii ve bağımlı olma ve sermaye birikiminin formel sektöre transferine ilişkin mekanizmalar araştırmacılara göre farklılık göstermektedir. Bu nedenle, enformel sektörün formel sektöre tabii olması şu şekilde olmaktadır: (a) formel sektörde ücretlerin düşük tutulmasını sağlamakla; (b) Kaynaklara erişimdeki zorluklarla; (c) Girdi bağlantıları ile; (d) Çıktı bağlantıları yoluyla; (e) Alt sözleşmelerle; ve (f) Alternatif çalışma olanaklarının olmamasından dolayı ucuz emek sağlamakla.

Bazı araştırmacılar, enformel sektörün tabii olmasına özel bir vurgu yapmaktadırlar. Enformel sektörün varlığının formel sektördeki ücretlerin düşük tutulmasında büyük etkiye sahip olduğu vurgulanmaktadır (örn., Quijano, 1974; McGee, 1973; Leys, 1973; Bienefeld ve Godferry, 1975). Bu yolla, enformel sektördeki çoğu zaman karın tokluğuna çalışarak mal ve hizmet üretiminde bulunmakta ve bu ucuz hizmetler sonucunda da formel sektördeki sermaye birikimine katkıda bulunmaktadırlar. Bu nedenle, enformel sektörün korunması formel sektör için oldukça işlevseldir. Leys, enformel sektörün formel sektördeki ücretlerin düşük tutulmasına ve formel sektördeki sermaye birikimine yaptığı katkıyı bir laç örnekle desteklemektedir. Kenya çalışmasına gönderme yapan Leys şu iddialarda bulunmaktadır (1975: 267-268):

‘Enformel sektör’ ‘formel sektöre’ çok düşük fiyata mal ve hizmet

sunarak formel sektördeki yüksek kar marjının sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Küçük işletmeler ucuz gıda ürünleri, köylüler ucuz et, pazarcılar ucuz meyve ve sebze, nakliyeciler ucuz ulaşım, atölye sahipleri eski lastiklerden ayakkabı, eski tenekelerden soba, kömür satıcıları ucuz kömür sağlarlar; bütün bunlar çalışanların yoksulluk sınırında yaptıkları faaliyetlerdir ve bu faaliyetleri ile formel sektördeki ücretlerin düşük kalmasını sağlarlar ve formel sektördeki kar marjını yükseltirler.

Leys enformel sektörün büyüme potansiyeli olduğu varsayımını ciddi olarak eleştirmiştir. ILO'nun Kenya raporunda belirttiği enformel sektörün büyüme potansiyeline ilişkin iyimser görüşe karşı çıkararak şu alaycı görüşe yer verir (1073: 425): "Enformel sektör az gelişmiş ülkelerin sihirli değneği olarak bu ülkeleri şahlandıracaktır." Portes de benzer bir fikir öne sürmektedir (1978: 37): "...enformel sektöre ilişkin temel nokta, bu sektörün çevre ülkelerdeki formel kapitalist işletmelerin maliyetlerinin bir kısmını sübvansede ettiğiidir. Ki bunu, formel sektördeki ücretlerin düşük tutulmasıyla sağlar. formel sektör çalışanlarının temel ihtiyaçları kısmen ücretsiz aile emeği veya çok düşük ücretle çalışan enformel emek tarafından üretilen mal ve hizmetlerle karşılanmaktadır." Burada Leys ve Portes'in temel iddialarına katılmakla beraber, enformel sektörün formel sektördeki sermaye birikimine ne kadar ve nasıl katkıda bulunduğu dair yeterli veri sunmadıklarını belirtmek gerekir. Bromley (1984) enformel sektör içerisinde önemli bir yer tutan pazarcılar ve sokakta çalışanlar üzerinde yaptığı çalışmasında, pazarcıların kent nüfusuna ucuz meyve ve sebze satarak, formel sektörde ücretlerin düşük seviyede kalmasını sağlamadıklarını vurgulamaktadır. Bu sayede, formel sektör çalışanları hayatlarını düşük ücretlerle idame ettirebilmektedirler.

Enformel sektörü formel sektöre tabi kılmanın ikinci bir mekanizması enformel firmaların belli girdileri sağlamada ve ürün pazarlarına erişmedeki güçlüklerde ortaya çıkar. Üretimin temel kaynaklarının formel sektörün tahakkumu altında olduğu savunulur. Bu nedenle, enformel sektör çok sınırlı kaynaklarla işler ve sonuçta çok düşük bir büyüme imkanıyla karşı karşıya kalır. Quijano (1974) enformel üreticileri tanımlayıcı özelliğin üretim girdilerine ulaşmadaki zorluğun olduğunu belirtmektedir. Quijano'ya göre, enformel üreticiler ekonominin formel sektöründen tamamen dışlanmış durumdadırlar. Steel (1977) hammadelere erişme konusundaki güçlüğün küçük ölçekli imalat firmalarının büyümeleri önündeki en önemli yegane engel olduğunu belirtmektedir.

Buna ilave olarak, enformel üreticilerin ürün pazarlarına erişimlerinin olmadığı savunulmaktadır. Tokman bu noktada şunları iddia etmektedir (1978: 1069): "Ürün pazarlarının oligopolistik yapısı, enformel sektöre, oligopolistik firmaların ölçek ekonomilerini gerçekleştiremeyecekleri, yeterli sermaye birikimini garanti altına alamayacakları ve kendileri için cazip olmayan alanları bırakmaktadır." Bu tabiiyet mekanizması, Bienfield (1975), Souza ve Tokman (1976), Roberts (1989), Le Brun ve Gerry (1975) tarafından da analiz edilmiştir. Le Brun ve Gerry (1975: 29) "çok sayıda metanın (burjuva terminolojisinde 'mal ve hizmetler') üretiminin küçük üreticilere bırakıldığını; bu tür üretimlerin büyük sermaye açısından kârlı olmadığını" iddia etmişlerdir. Sonuç olarak enformel sektör, formel sektör firmaları tarafından sağlanan ürün pazarlarına erişimin güçlükleri nedeni ile formel sektörün tahakkumu altındadır. Bu koşullar altında, enformel sektörün genişleme olasılığı çok sınırlıdır ve geçici niteliktedir. Souza ve Tokman (1976: 357), Latin Amerika'daki enformel sektör üzerine yaptıkları çalışmalarında şu görüşü savunmaktadırlar: "Örgütlülük düzeyi yüksek olan oligopolistik piyasalarda küçük işletmeler, hacimlerini uzun süreli olarak artırmaya devam edemezler ve uzun dönemde, bazı küçük geçici kazanımlar hariç, sürekli olarak hatta farkında olmasalar bile pazarı kaybetme eğilimindedirler."

Ayrıca, enformel sektör belli bir pazar payına ulaştığı zaman, bu pazar payına oligopolistik firmalar el koyacaklardır (Bienfeld. 1975: Souza ve Tokman, 1976; Roberts, 1989). Roberts, Meksika, Guadalajara'da temel sınıai mallar sektörünün kârlı bir sektör haline gelmesine mütaakip formel firmaların sektöre girdiğini saptamıştır. Roberts çalışmasında bu konuyu şöyle vurgulamaktadır (1989: 45): "Bu sektör, büyük ölçekli ve sermaye yoğun ulusal ve çok uluslu şirketlerin uzantıları konumunda olan formel firmaların egemenliği altına girmektedir." Ancak, formel firmaların ekonominin bu bölümüne girişi her zaman enformel faaliyetleri yokettiği anlamına gelmeyebilir. Bazı durumlarda, daha sonra tartışılacak olduğu gibi, bazı bağımlılık ilişkileri yoluyla onları muhafaza edebilmektedir. Çeşitli durumlarda, daha büyük firmalar küçük ölçekli firmaları yoketme eğilimindedirler. Örneğin, Langdon (1975) Kenya'daki sabun endüstrisinde, sabun ve deterjan piyasasının gittikçe büyüyen bir piyasa olmasına rağmen, küçük üreticilerin hayatta kalma mücadelesi verdiklerini belirtir. Langdon'un iddiası şöyle devam etmektedir (1975: 30): "Onlar [çokuluslu şirketler- MNC] öyle bir talep örüntüsü oluşturuyorlar ki, bu talebi Kenyalı küçük üreticilerin doğrudan karşılaması mümkün olmuyor. Bu anlamda MNClar, Ken-

ya'da pekçok sektörde yerel ekonominin gelişmesini bloke etmektenden sorumlulardır."

Bazı araştırmacılar da yukarıda sözü edilen tabiiyet mekanizmalarının girdi sağlamada ve çıktılarının pazarlanmasında ileri ve geri bağlantılarla pekiştirildiğini savunmaktadırlar. Bu durumda, enformel sektör ekonominin formel sektörünü ile kenetlenmiş durumdadır. Bu araştırmacılar, enformel üreticilerin satın aldıkları mallar için yüksek meblağlar ödediklerini buna mukabil kendi ürünlerini çok daha ucuza pazarlayabildiklerini iddia etmektedirler. Dolayısıyla, enformel sektörde yaratılan art-değer formel sektör tarafından "sömürülmektedir" (Bose, 1974; Bienefeld ve Godferry, 1975: Gerry 1974 ve 1979; Leys, 1975: Schmitz, 1982b). Bu mekanizma birçok enformel faaliyette gözlemlenebilir. Gerry (1979: 232), "az gelişmiş bir ülkede...kısmen de olsa dışardan ithalata dayanmayan girdilere bağımlı bir üretim faaliyetini bulmanın çok güç olduğuna" işaret etmektedir. Ayrıca, (1979: 235) "hammadde babında...küçük üreticinin kullanımına açık olan yol, [enformel sektör] ile yabancı, yerel ya da devlet kontrolünde olan endüstri ve ticaret arasındaki en belirgin ilişkinin tabiiyet" olduğunu savunur. Schmitz (1982b) küçük hamak üreticilerinin iniş ve çıkışları doğrudan hammadde temini ile ilgilidir. Hammadde temini ve fiyatı da doğrudan büyük firmalar tarafından belirlenmektedir. Bu noktada, ileri ve geri bağlantılara çok daha somut örnekler vermek gerekebilir. Le Brun ve Gerry (1975: 30) "Tüm küçük üreticilerin pazar yoluyla hem geri bağlantılarla (malzeme ve araç gereçler) hem de ileri bağlantılarla sermayenin emri altına girdiklerini; fiyatlandırma sistemi ile küçük üretimden (sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu) kapitalist üretim biçimine (büyük olduğu) doğru büyük bir değer transferinin gerçekleştiğini" savunmaktadırlar. Ancak, bu iddianın tüm küçük üreticiler için doğru olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Bu bağlamda çok somut bir örneği Gerry (1974) Senegal'de yaptığı bir çalışmaya dayanarak vermektedir. Gerry, ayakkabı üretimi yapan enformel firmaların hammadde temininde formel firmalara bağlı olduklarını belirtir. Üretim yapıldığı sektöre göre bu bağımlılık ilişkisi değişmektedir. Gerry, mobilya üreticilerinin yaklaşık yüzde 80'inin, plastik ayakkabı üretenlerin ezici bir çoğunluğunun, araba tamircilerinin önemli bir kısmının, demir çelik kullanan küçük metal üreticilerinin büyük bir kısmının fiyatları formel sektör tarafından belirlenen hammaddelere bağımlı olduklarını söylemektedir. Enformel satıcılar yüksek rekabetin yaşandığı bir piyasada olduklarından, bu yüksek fiyatı müşterilerine yansıtamamaktadırlar. Küçük üreticiler ayrıca üretimde kullandıkları teknoloji babında da formel sektöre bağımlı durumdadırlar.

Tabiiyet altına almanın diğeri bir başka mekanizması da çıktı cenahında gözlemlenmektedir. Bu konudaki temel iddia, enformel sektör faaliyetlerinin formel firmalara ara mallar sağladıkları yönündedir. Burada da fiyatlar ve siparişin miktarı formel firmalarca kontrol altına alınmak yoluyla enformel firmalar tabiiyet altına alınırlar. Bu nedenle, aynı işi formel sektörde gerçekleştirenlerle oranla daha az gelir elde ettiklerinden daha fazla sömürüye maruz kalırlar. Çıktı cenahında tabiiyet ilişkisinde üç farklı örüntü tespit edilmiştir: alt-sözleşmeler, Taşeronluk sistemi; gizli ücretli işçilik ve kişisel hizmetlerin sağlanması.

Enformel sektörün tabii kılındığı en güçlü mekanizma alt-sözleşmelerdir. Alt-sözleşmeler, Dakar'da (Le Brun ve Gerry, 1975), Lima'da (Scott, 1979) ve Manila'da (Stretton, 1979) inşaat sektöründe, Kalküta'da (Bose, 1979) ayakkabı ve giyim endüstrisinde ve Meksika'da (Beneria, 1989; Roberts, 1989) ekonominin çok farklı sektörlerinde çok yaygın olarak uygulanmaktadır. İlk yaklaşımdaki iyimser görüşün aksine, bu yaklaşım içerisinde yer alan araştırmacılar, alt-sözleşmeler veya eve iş verme sistemi aracılığıyla enformel ve formel sektör arasında bağımlılık ve sömürü ilişkisinin varlığına işaret ederler. Bu nedenle, bu mekanizmaya biraz daha detaylı olarak değinmek yararlı olacaktır.

Pardo, vd. (1989: 95), formel işletmelerin ve küçük üreticilerin yüksek sermaye birikimini gerçekleştirebilmek için enformel emeği kullandıklarını iddia etmektedirler. Bu araştırmacılar Bogota ekonomisinin altı sektöründe bir araştırma gerçekleştirmişlerdir: inşaat, toplu taşıma, toptan satış, giyim endüstrisi, ayakkabı sektörü ve oto tamirciliği. Bu araştırmacılar, formel ve enformel sektörler arasında eklemlenme ve karşılıklı bağımlılık olduğuna değinirler ve alt-sözleşmelerin de her iki sektörü birleştiren yaygın bir mekanizma olduğunu öne sürerler. Bu çalışmada sunulan veriler daha önce incelenen çalışmalardan çok daha ikna edici ve çok daha kapsamlıdır. Devlet memurlarıyla, sendika liderleriyle, hammadde sağlayanlarla, dağıtıcılarla ve tüketicilerle yapılan derinlemesine görüşmeler sayesinde, alt-sözleşme mekanizmasının ekonominin farklı branşlarındaki yaygınlığını sadece tespit etmekle kalmamış, daha sonraki bölümde tartışılacağı üzere, aynı zamanda enformel sektör çalışmalarına yeni bir yöntemsel yaklaşım getirmişlerdir.

Yukarıda değinildiği üzere, ekonominin oligopolistik firmalar tarafından tahakkum altına alınması zorunlu olarak enformel faaliyetlerin yok edilmesine yol açmamıştır. Bu firmalar, enformel çalışanları alt sözleşmeler yo-

luyla mahafaza etme eğilimindedirler. Roberts, Mexico City’de yaptığı araştırmaya dayanarak, bir sektör kârlı hale geldiği zaman, büyük ölçekli işletmelerin pazara girme ve pazarı yönlendirme girişimlerinde bulduklarına, ancak bir bütün halinde küçük ölçekli üreticileri yoketmediklerine değinir. Örneğin, Mexico City’deki sanayi alanında olduğu gibi, Roberts’a göre, "çoğu zaman uluslar arası ve ulusal firmaların kolları olan büyük ölçekli ve sermaye yoğun firmaların tahakkumu altına girmektedir." Piyasayı kontrole altına alan bu firmalar da enformel firmalarla alt sözleşme yapmaktadırlar. Alt-sözleşme bağlantılarıyla yoluyla büyük firmalar piyasa dalgalanmalarından kaçınabilmektedirler. Bu şartlar altında, Roberts’ın bulgularına göre (1989: 45), firmalar için talep dalgalanmalarına paralel olarak işçi almanın veya çıkarmanın; işi küçük atölyelere ve evlere vermenin daha uygun olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Roberts (1989: 45), "büyük ölçekli, sermaye yoğun şirketlerle küçük işletmelerin bir arada bulunmasının nedeninin ikincisinin birincisine istenildiği kadar hem kalifiye hem de vasıfsız elaman sağlayabilmesi" olarak belirtmektedir.

Le Brun ve Gerry, Dakar’daki inşaat endüstrisinde taşeronluğa dair bir örnek vermektedir (1975: 27-28):

Beton dökme, seramik döşeme, badana, tuğla örme gibi belli başlı inşaat işlerinde inşaat şirketleri, ücretli işçi çalıştırmak yerine, taşeron kullanıyorlar. Bunlar, endüstriyel sermaye için parça başına veya sözleşmeye dayalı işleri yapan, işçi olarak da kendi ustalarını ve çıraklarını kullanan küçük üreticilerdir. İşçiler çok düşük ücret alırlar ve bu sistem inşaat firmalarına maliyetlerini düşürme imkanı sağlar çünkü kullandıkları işgücüne öbür türlü ödemekle yükümlü olabilecekleri emeklilik ya da diğer sosyal haklara ilişkin hiçbir ödemede bulunmazlar.

Benzer bir alt-sözleşme ilişkisi, inşaat sektöründe diğer ülkelerde de gözlemlenmektedir (örn., Filipinler’de, Streton, 1979; ve Peru’da, Scott, 1979). Scott ayrıca ekonominin diğer branşlarında da alt-sözleşmeleri tespit etmiştir. Scott, enformel üreticilerin bağımsız olarak hayatta kalmalarının zor olduğunu, ya türev personel [out-workers] ya da alt-yüklenici konumuna gireceklerini vurgulamaktadır. Böylece, küçük üreticiler sermayeye tabi kılınmakta ve bağımsızlıklarını kaybetmektedirler. Scott bu durumu şu şekilde belirtmektedir (1979: 114):

Alt-sözleşmeler, buzdolabı, ulaşım araçları, kırtasiye ürünleri üretimi

gibi üretimin beklenmeyen branşlarında bile görülebilmesine rağmen, ayakkabı ve giyim endüstrisinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Türev personel [out-workers] ticari veya endüstriyel firmalar tarafından alt-sözleşmeler aracılığı ile çalıştırılabilmektedirler... Başkasına iş verme sistemi dış personel arasında zincirleme bir alt-sözleşmelere yol açmaktadır. Örneğin, küçük bir atelye sahibi bir terzi ticari sermayeden aldığı bir siparişi yerine getirebilmek için kişisel bağlantıları yoluyla sekiz ayrı ücretli işçiye yaptırmaktadır. Başka bir örnek, kendisi çokuluslu bir firmanın, Bata, alt yüklenicisi olan küçük bir atelye almış olduğu siparişleri daha küçük bir ayakkabı üreticisine yaptırmaktadır.

Harris (1982) tarafından Caimbotore'da (Hindistan) imalat sektöründe yürütülen bir başka çalışmada, enformel ve formel işletmeler arasındaki bu bağlantıların niteliği değerlendirilmiştir. Harris, enformel ve formel işletmeler arasında alt-sözleşmelerin kapsamının dikkate değer olduğunu, formel işletmelerin alt sözleşmeler yoluyla üretim sürecini parçalayarak çalışanlarla ilgili sorumluluktan kaçındıklarını belirtmiştir. Harris ayrıca, enformel sektörün var olma sebebinin büyük sermayenin çıkarları ve piyasanın konumu tarafından sağlandığını vurgulamaktadır.

Türkiye'de halıcılıkla sektörü ile ilgili çalışmasında Ayata (1987), geleneksel aile üretim birimlerinin, kapitalist üretim ilişkilerine nasıl tabi kılındığını tarihsel gelişim süreci içerisinde analiz etmektedir. Ayata, halı dokuyucularının evinde gerçekleşen üretim süreci üzerinde çalışanlar kısmî kontrolü sağlamalarına rağmen, elde edilen art-değerin önemli bir kısmının ticari sermaye aracılığı ile büyük kapitalist firmalara aktarıldığını belirtmektedir. Bu sistemde tüccarlar, dokuyuculara hammaddeyi sağlayan ve halıları ulusal ve uluslar arası piyasada pazarlayan tekstil fabrikaları ile halı dokumacıları arasında aracılık rolü üstlenmektedirler.

Son olarak, çıktı yönünde başka bir tabiiyet mekanizması ücret mallarının satışında ve kişisel hizmetlerin sağlanmasında gerçekleşmektedir. Bu sistemde atıl işçi fazlalığı ve alternatif iş imkanlarının yokluğu enformel çalışanları küçük ve atıl kazanımlar için çalışmak zorunda bırakmaktadır. Buna ilişkin mükemmel bir örnek Birbeck tarafından, Kolombiya, Cali'de çöp toplayıcılarıyla ilgili çalışmasında verilmektedir. Bu çalışma iki nedenden ötürü önemlidir: birincisi, görünürde bağımsız olan bir enformel faaliyetin aslında formel bir firmaya ciddi olarak bağımlı olduğunu; ikinci olarak da enformel çalışanların nasıl sömürüldüğünü göstermektedir. Birbeck bu noktada şöyle söylemektedir (1979: 161):

Biz hep bu mesleği [çöp toplamayı], fakirliğin bir nedeni olarak değil sonucu olarak görme eğilimindeydik. Çöp toplayıcısını, kent ekonomisinde alternatif iş imkanlarının yokluğu nedeni ile bu tür faaliyetlere zorlandığını düşünürdük. Oysa bu insanların çalışıyor olduğu gerçeğini unuttuk. Üzerinde durduğumuz konu hep çöp toplayıcılarının yapabilecekleri başka bir işin olmayışı ve fabrikalarda çalışıyor olmaları gerektiği idi. Oysa bu insanlar çalışıyorlar biz bu insanları endüstriyel sistemin bir parçası olarak algılamalıyız.

Birkbeck, çöp toplayıcılarının yaptıkları işleri derinlemesine analize tabi tutar ve Cali'de yaklaşık 1700 çöp toplayıcısı olduğunu belirtir. Birkbeck ayrıca, çöp toplayıcıları ve yeniden dönüşüm fabrikası arasındaki güçlü bağlantıların detaylı bir açıklamasını fabrikadan çöp toplayıcılarına kadar uzanan hiyerarşik dikey bağlantıları göz önüne alarak yapar. Bu bağlantıların iki nedenle kasıtlı olduğunu Birkbeck savunur: İlkin, fabrika iş gücünü parçalara ayırarak toplu sözleşme gibi girişimlerin önünü alır; ikincisi piyasadadan çıkabilecek dalgalanmaların yaratabileceği sorunlardan kaçınır. Ancak vurgulamak gerekir ki, geri dönüşüm fabrikası toplanan kağıdın fiyatını kendisi belirlemektedir. Böyle bir bağlantı ile, çöp toplayıcıları karın tokluğuna çalışırlar ve dönüşüm fabrikasının sermaye birikimine ve yüksek kârına katkıda bulunurlar. Birkbeck'in iddiası devam etmektedir (1979: 179): "çöp toplayıcıları Carton de Colombia'nın doğrudan elamanı olarak çalışsalar, atık kağıdın maliyeti en az üç katına çıkacaktı ve fabrika için bu malzemeyi satın almanın ve bu işi yapmanın anlamı kalmayacaktı." Birkbeck'in çalışması, görünürde bağımsız olan bir mesleğin, gerçekte nasıl büyük ölçekli sermayenin himayesi altında girdiğini vurgulamak açısından önem arz etmektedir. Bu konuda pek çok örnek bulmak mümkündür. Ancak vurgulamak gerekir ki, formel firmalar, enformel sektördeki emek esnekliğinden azami yararları sağlamaktadırlar.

Bu yaklaşımı özetlemek gerekirse, enformel sektör, formel sektöre tabi olmuş durumdadır. Bu iddia, çeşitli alt sözleşme mekanizmalarının nasıl işlediğine ve enformel sektörde yaratılan art-değerin formel sektöre nasıl transfer edildiğine ilişkin örneklerle desteklenmiştir. Bu tabiiyet şartları altında enformel sektör ancak varolan koşullarını yeniden üretebilmektedir. Kendine yeten kapitalist üretim biçiminin doğmasına yol açan endüstriyel devrim Batıda enformel sektörün çözülmesine yol açarken, gelişmekte olan ülkelerde bu sektör korunmaktadır. formel firmaların ortaya koyduğu zorlamalar altında enformel sektör evrimleşemeyen bir çıkmaza sürüklenmiştir. Büyüme potansiyeli sınırlıdır ve olsa bile bu geçicidir.

Her iki yaklaşımı da değerlendirirken, 1970'lerden bu yana enformel sektör araştırmalarına ve bazı sorunların tespit edilmesine ilişkin yoğun bir ilgi olmuştur. Son otuz yılda, enformel sektör kavramının ortaya çıkması ve enformel ekonomik faaliyetlerin giderek göz önüne alınmasından bu yana, büyük aşama kaydedilmiştir. İlk alışmalar enformel ekonomik faaliyetlerin tanımlanması üzerine odaklanmıştır ve enformel sektörün bir dizi özellikler nedeniyle ekonominin formal sektöründen nasıl farklı olduğunu belirtmektedir. Bu özellikler üzerine yoğunlaşan araştırmacılar enformel sektörün özerk olduğunu ve ekonomik faaliyetler açısından farklı bir dünya oluşturduğunu savunmuşlardır. Ancak daha sonra gerçekleştirilen çalışmalarda enformel sektör ile ekonominin geri kalan kısmı arasında karmaşık ilişkiler ilgi odağı olmuştur. Bazı araştırmacılar, artı değer transferinin ve tekabül eden ilişkinin somut analizinde yetersiz kalmışlardır. Diğer yandan da bazı araştırmacılar sektörler arasındaki yapısal bağlantıları ve eklemleştirmeleri abartı ile vurgulamışlardır. Kuramsal çerçevelerine ve iddialarına uygun verileri bulma peşinde olmuşlardır. Yapısal ilişkilerin ılımlı mı yoksa sömürüye mi dayalı olduğu yolundaki tartışmalar hep (a priori) önkuramsal iddialarla ve karşı iddialarla gerçekleştirilmiştir. Her yaklaşım, bağlantıların sömürüye ya da ılımlı ilişkiye dayalı olduğuna ilişkin mikro çalışmaların çok ötesine gidememiştir. Her iki yaklaşımda da, ilişkinin sömürüye veya ılımlı ilişkiye dayalı olduğu sonucuna vardırarak ne türden verilere sahip oldukları pek açık değildir.

Burada kritik olan konu, verilerin nasıl toplandığı ve nasıl analiz edildiği ile doğrudan ilgilidir. Başka bir deyişle, enformel sektörün büyüme şansının olduğunu ya da bu sektör üzerinde ciddi baskıların ve zorlamaların var olduğunu destekleyebilecek elde ne türden veriler vardır. Sethuraman, ılımlı ilişki ile tabiiyet yaklaşımları arasındaki bir farklılığın yöntemsel olduğuna değinmekte (1981: 19): "enformel sektörle ilgili toplanan veriler ve bu verilerin nasıl analiz edileceği konusu önemlidir. Örneğin, enformel sektöre uygun sorular yöneltilerek formal ve enformel sektör arasındaki ilişkinin niteliği hakkında bilgi toplamak her zaman olasıdır."

Eğer sorun yöntemsel ise, o zaman başlıca uluslararası kuruluşların himayesinde gerçekleştirilen çalışmalarda ne türden yöntemsel yaklaşımların benimsendiği, ve bu yöntemsel yaklaşımla eldeki soruya yanıt verip veremeyeceğimizi detaylı bir analize tabi tutmamız gerekmektedir.

4. Yöntem Sorunu

Enformel sektör çalışmaları için en uygun araştırma yöntemi seçiminin, enformel sektörün rolü hakkındaki uluslararası konferansların ana temalarından birini oluşturması, yöntem konusuna verilen öneminin göstergelerinden biridir. 1983 yılında Batı Berlin’de Birleşmiş Milletler Bölgesel Kalkınma Merkezi’nin (UNCRD) düzenlediği Enformel Sektörün Kentsel Gelişimdeki Rolü üzerine uluslararası seminer ve 1983 ile 1986 arasında ILO’nun Nairobi, Bangkok, Antigua, Santiago ve Abidjan’da düzenlediği bir dizi seminer bu türden pek çok örnekler arasındadır. Bunlardan başka, yöntem sorunu diğer akademik çalışmalarda da temel konulardan biri olmuştur, örneğin Fortes vd (1989); Schmitz (1982). Dolayısıyla, enformel ve formel sektör arasındaki bağlantılarla ve enformel sektörün büyüme potansiyeliyle ilgili çalışmalar için en uygun araştırma yöntemi üzerine odaklanmak zorunludur.

İlerlemeden önce vurgulamak gerekir ki, ampirik kanıtları gözden geçirirken buradaki amacım, bu iki yaklaşım arasındaki tek sorunun yöntem olduğunu göstermek değildir. Keza, buradaki girişim iki yaklaşım arasındaki ayrımı yok saymak anlamına da gelmez. Ayrıca vurgulanmalıdır ki, bu yaklaşımlar arasındaki tartışmada mesele sadece kuramsal ya da yöntemsel değil, fakat aynı zamanda politik ve ideolojiktir. Tartışmanın politik ve ideolojik boyutları, bu makalenin kapsamı dışındadır. Ampirik kanıtların gözden geçirilmesindeki amaç, isabetli bir yöntemsel yaklaşımın yapılacak araştırmanın hedeflerine ulaşması bakımından taşıdığı kritik önemini göstermektir.

Enformel sektör hakkındaki (bir kısmına yukarıda değinilen) çalışmaların ezici bir çoğunluğu sektörler-arası anketlerle yürütülmüştür, dolayısıyla bu türden araştırma tekniklerinin ne tür veriler üretilebileceğini, enformel işletmecilerin karşılaştıkları kısıtlar ve sektörler arasındaki bağlantıların doğası hakkında bize neler anlatabileceğini göz önünde bulundurmak zorunludur. Böylece, sektörler-arası anketlerin barındırdığı bazı sorunların üstesinden gelebilmek için ne tür bir araştırma tekniğine ihtiyacımız olduğu üzerinde düşünebiliriz.

Araştırmanın tasarımı öncelikle araştırma sorusuna ve konu ile ilgili mevcut bilgilere dayanır. Ardından, araştırmanın tasarımındaki anahtar soru, ortaya atılan sorunun araştırılması için uygun verilerin toplanmasında kullanılacak yöntemin ne ölçüde iş göreceğidir. Ayrıca, üzerinde çalışılan

evren belirli bir araştırma yönteminin seçiminde ve uygulanmasında önemli bir faktördür. Araştırma evreni bakımından, enformel sektör çalışmalarında ilgilendiğimiz şey ekonominin örgütlü kısmı dışındaki ekonomik faaliyetlerdir. Yani, enformel sektör devlet denetiminden ve kurallardan kaçmaya ve kayıt-dışı işçiler istihdam etmeye çalışmaktadır. ILO ve bu alandaki araştırmaları destekleyen diğer uluslararası kuruluşlar, enformel faaliyetlerin sektörler-arası anketler yoluyla incelenmesini önermektedirler. Bu anketler, tamamen ya da kısmen kayıt-dışı faaliyet gösteren küçük ölçekli işletmeler hakkında hayli bilgi sağlamıştır. Bu anketler aynı zamanda, enformel çalışanların yaş, cinsiyet ve eğitim düzeylerine ilişkin bilgilerin yanı sıra, enformel sektörün boyutları ve bileşimi hakkında da veriler üretmiştir. Bunlar, haklarında pek az şey bilinen insanlar ve onların ekonomik faaliyetleri açısından çok önemli bilgilerdir. Ne var ki, aşağıda tartışılacağı gibi, bu anketler enformel sektördeki büyüme potansiyeli ve formel sektörle ilişkilerinin doğası hakkında çok az şey anlatırlar—tam da bu konuların başlıca araştırma hedefini oluşturduğu durumlarda dahi. Bu anketlerden çıkarılabilecek sonuçlar sınırlıdır, çünkü istatistiksel olarak genellenebilen cevaplara ulaşmayı amaçlarlar, daha önceden hazırlanmış sorularla ve kodlanmış cevaplarla çalışmak zorundadırlar (Schmitz 1982b: 443). Sonuçta, bu anketler şu türden bulgular sunar (House, 1984: 290):

Görüşülen firmaların sadece % 23'ü alt sözleşme yapmaktadırlar, bu oran imalatçılar arasında % 37 ile daha yüksektir. Alt sözleşme yapanlar içinde, tüm örneklemin % 75'i ve imalatçıların % 79'u formel sektöre yönelik mal ve hizmet sunmaktadır. En çok alt sözleşme yapılan faaliyetler, tabii ki, en yüksek geliri elde edenler olarak gösterilenlerdir: mobilyacılık (% 38), metal eşya (% 60) ve oto tamiri (% 19). formel sektörle bağlantılar, Leys ve diğerlerinin ileri sürdüğünün aksine, sömürücü değildir ve alt sözleşme yapanların gelirlerini diğerlerine göre anlamlı düzeylerde yükseltmektedir.

Alt sözleşme ilişkilerinin bu enformel işletmelerin gelir düzeylerini artıracığı doğru olabilir, ancak bu onların sömürülmediği anlamına gelir mi? House'un araştırma yöntemi bizim bu soruya cevap vermemize imkan tanımaz. Bu soruyu cevaplamak için, altta yatan yapısal bağlantıların çok daha kapsamlı bir tarzda yorumlanması gerekir ve alt sözleşme ilişkisinin sömürücü olmadığı ifadesi kendi başına yeterli değildir. Berlinck vd'nin (1974: 34) örneğine bakalım:

İşletmelerin yaklaşık yüzde 40'ı son yıllarda teçhizatlarında herhangi

bir iyileştirme yaşamamışlardır. Yüzde 34'lük diğer bir kısmı sadece küçük iyileştirmeler olduğunu bildirmiştir. Sadece yüzde 23'lük bir kısmında önemli iyileştirmeler yaşanmıştır.

Ve başka bir örnek (Fowler, 1978: 64-66):

Geri bağlantılar: Perakendecilerin yüzde ellisi, tamir işlerindeki üçte biri ve hizmet işletmelerinin yüzde 50'si esas olarak büyük yabancı işletmelerden mal almaktadırlar. formel ve formel olmayan işletmeler ikiliği açısından bakıldığında, sadece gıda ve deri imalatçısı işletmeler ile motorize olmayan nakliyat şirketleri formel sektörün kısılcısından kaçabilmektedirler. Geri kalan endüstriyel faaliyetler, doğaları gereği, formel sektöre sıkı bir şekilde ve açık bir tek-yanlı tabiiyet ilişkisi içinde bağlıdır.

Genişleme önündeki engeller: Tüm işletmelerin sadece üçte biri yürütülen iş hacminde bir artış olduğunu bildirmiş, yüzde 30'u hiçbir artış bildirmemiş ve yüzde 34'ü iş hacminde bir düşüş olduğunu bildirmiştir...Genişlemenin önündeki en zor engellerin ne olduğu sorulduğunda, yüzde 52'si borçlanma ve kredi imkanlarının yokluğundan bahsederken, yüzde 28'i (esas olarak perakendeciler) en zor engel olarak yeterli müşterileri olmayışını görmektedir.

Sektörler-arası anketler ile yürütülen çalışmalar bol miktarda betimleyici bilgi sağlamıştır, ancak bu verilerin yorumlanması ile ilgili sınırlılıklar söz konusudur. Böyle bir yöntemin uygulanmasıyla ulaşılan çıkarımlar fazla genelleştirilmiştir ve farklı işletme türlerine özgü kısıtları tanımlayamakta ya da böyle bir amaç gütmemektedir. Ekonomik faaliyetlerin belirli bir türünün yukarıdaki alıntılarda değinilen göstergelere göre diğer faaliyet türlerinden daha başarılı olduğunu gösteren bulgular, büyüme potansiyeli gibi karmaşık konuları değerlendirmede son derece yetersiz kalmaktadır. Haan'ın vurguladığı gibi (1989: 16):

Böylesi seçici ve kısmi bir tarzda bilgi toplayan anketlerin, küçük işletmelerin sektörler-arası ve sektör-içi karmaşık ilişkilerini ya da küçük üreticilerin karşılaştığı içsel ve dışsal kısıtlamaları kavramak için uygun araçlar olmadıkları açıktır.

Son yıllarda, sektörler-arası anketlerin büyüme potansiyelini incelemekte yetersiz kaldığı (en azından bazı araştırmacılar tarafından) farkedilmiş ve tamamlayıcı bir yöntem –işkolu temelli çalışmalar– kullanılmaya başlamış-

tır. Schmitz'in (1982b) ileri sürdüğü gibi, sektörler-arası anketlerin barındırdığı içsel sorunlardan bazılarının, ancak tümüyle farklı bir araştırma tekniği ile üstesinden gelinebilir. Schmitz'e (1982b: 443) göre "bir faaliyet dalı, üretken birimleri ve ilgili bağlantı birimlerinin bütünü olarak anlaşılmalıdır." Sektörler-arası ankete ek olarak, sınırlı sayıda derinlemesine görüşmeyi içeren işkolu temelli çalışmaların uygulanması gerekir. Bu tür çalışmalar sadece enformel işletmeleri değil, teknoloji tedarikçilerini (yeni makine üreticileri, tamirhaneler, ikinci el makine satıcıları), hammadde tedarikçisi firmaları (hammadde ve aramalı üreticileri), enformel firmalarla rekabet eden veya onlarla alt sözleşme yapan büyük firmaları ve benzeri diğer işletmeleri de kapsamalıdır (Schmitz, 1982b: 443). Derinlemesine görüşmelerle desteklenen işkolu temelli çalışmalar neleri açığa çıkarabilir?

Öncelikle, enformel sektör imalat, inşaat, tamir, küçük dükkan işletmesi, işportacılık, bar sahipliği, taksi şoförlüğü ve ayakkabı boyacılığı gibi birbirinden farklı küçük ölçekli faaliyetleri içerir. Bu faaliyetlerden her biri ekonomide farklı bir şekilde konumlanmıştır ve farklı kısıtlılıklara maruzdur. Her bir iş dalındaki bağlantıların doğası farklı olabilir ve bu da işletmecilerin ekonomik faaliyetlerini genişletmelerine imkan sağlayabileceği gibi gelişmeleri önünde ciddi engeller de oluşturabilir. Bu bağlantıların doğası, ayrıca tüm iş dallarındaki, varsa, ortak sorunları kavramamıza imkan verebilir. Böylece, bir faaliyet dalındaki, örneğin metal işlerindeki, enformel işletmecilerin durumu ile diğer dallardaki enformel işletmecilerin durumu arasında ne ölçüde bir tipiklik olduğunu görmemiz de mümkün olabilir. Ve böylece, bulgular diğer ülkelere genellenebilir. Özgül işkolu temelli çalışmaların diğer bir önemli avantajı da, aynı işkolunda yeralan enformel ve formel işletmelerin aralarındaki bağlantıları incelemek için mükemmel imkanlar sunmasıdır. Ayrıca bu tür teknikler görüşmeleri yapan araştırmacılar ile üreticiler arasında yüksek derecede güven tesis edilmesini sağlar (Schmitz, 1982b; Moser, 1984; Haan, 1989). Sonuçta, belirli bir işkoluna odaklanmak, "araştırmacıların farklı kaynaklara dayanan bilgilerden bir bütün oluşturmalarını ve böylece küçük üreticilerin birikim yapma, istihdam ve gelir yaratma potansiyellerini belirleyen şartlar hakkında bir 'fikir sahibi olabilmelerini' sağlar" (Schmitz, 1982b: 443). İşkolu temelli çalışmalar, aynı enformel firmalarla az ya da çok düzenli bir şekilde yürütülebilir. Bu, belirli bir işkolundaki enformel işletmelerin gerçekleşen büyüme süreçlerini incelemek için mükemmel imkanlar sağlayacaktır; bu türden geniş zaman dilimine yayılan çalışmalara güzel bir örnek Moser (1980) tarafından verilmiştir. Bu alanda çalışan pek çok araştırmacı için bu

yol pratik olmayabilir, fakat anaakım uluslararası kuruluşlarla birlikte çalışan "ayrıcalıklı" araştırmacılar için zor bir şey değildir.

Bu incelemeyi sonulandıırırken, çok sayıda çalışmanın yöntemsel sorunlar yüzünden tartışılan konuya pek az katkıda bulunduğu söylenebilir. Enformel ve formel sektörler arasındaki ilişkileri ılımlı bağlantılar olarak gören yaklaşım bu bakımdan en sorunlu konumda görünüyor. Enformel sektörün, gelişmekte olan pek çok ülkedeki karar vericilerin gözde reçetesi olduğunu biliyoruz. Küçük üreticilerin sermaye birikiminde ve ekonomik faaliyetlerini genişletmedeki başarısızlıklarının, kendilerini çevreleyen engellerden ziyade girişimci becerilerin noksanlığı, düşük eğitim düzeyi gibi kültürel özelliklerle ya da içsel kısıtlarla açıklandığı dikkate alınır, bu reçetenin kısmen ideolojik bir işlev gördüğü düşünülebilir. Öte yandan, dışsal engeller küçük ölçekli üreticilerin durumunu açıklamaktadır, fakat belirlenimci ve kaba genellemelere yol amamalıdır. Küçük lekli üreticilerin kısıtlamalara maruz kaldıkları bir gerçektir, ancak bu genişleme yolunun zorunlu olarak tıkalı olduğu şeklinde mi anlaşılmalıdır? Bu işletmeler için büyüme zor olabilir, ancak imkansız değildir. Yeni sanayileşen bazı ülkelerin dünya ekonomisiyle bütünleşerek gizli işsizlik sorunlarını azaltmakta göreli olarak başarılı olduklarını gözlemiş bulunuyoruz (Deyo, 1987; Haggard, 1990). Bildiğim kadarıyla, bu ülkelerdeki küçük firmaların gelişimi pek fazla ele alınmamıştır. Belki de, sorun daha geniş bir bağlamda incelenmeli ve hem aşağıdan hem de yukarıdan zmlenmelidir. Bu da, sektörler-arası anketlerden ve işkolu temelli çalışmalardan elde edilen bulguların, ulusal ve uluslararası ekonominin gelişimini de içeren daha geniş kapsamlı incelemeler düzleminde zmlenmesini gerekli kılmaktadır.

Kaynaklar

- ARRIGHI, G. (1970) "International Corporations, Labour Aristocracy and Economic Development in Tropical Africa." **Journal of Modern African Studies**, Vol. 6: 141-169.
- AMIN, S. (1974) **Accumulation on a World Scale**, New York: Monthly Review Press.
- AYATA, S. (1987) **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik: Türkiye'de Halı Dokumacılığı**. Ankara: Yurt Yayınları.
- BENERIA, L. (1989) "Subcontracting and Employment Dynamics in Mexico City." in A. Pones, vd (eds) **The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries**, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- BIENEFELD, M. (1975) "The Informal Sector and Peripheral Capitalism, The Case of Tanzania." **IDS Bulletin**, 6.(3).
- BIRKBECK, C. (1979) "Garbage, Industry, and the 'vulture' of Call. Columbia," in R.Bromley and C.Gerry (eds) **Casual Work and Poverty in the Third World Cities**, John Wiley, Surrey
- BOSE, A.N. (1974) "**The Informal Sector in the Calcutta Metropolitan Economy**" World Employment Programme, Research Working Paper WEP 2-19 working paper no:4 . Geneva.
- BURRIS, V. (1980) "Class Formation and Transformation in Advanced Capitalist Societies: A Comparative Analysis," **Soc. Prax.** 7-3/4: 147-179.
- BROMLEY R. (1978) "Organization, Regulation and Exploitation in the So-Called 'Urban Informal Sector1: The Street Traders of Cali, Colombia", **World Development**, Vol. 6(9/10) pp. 1161-1171
- BROMLEY, R. (1982) "Working in the Streets: Survival Strategy, Necessity, or Unavoidable Evil?" in **Urbanization in Contemporary Latin America**, ed by A. Gilbert, J. E. Hardoy, and R. Ramirez. New York: John Wiley and Sons Ltd.
- DEYO, F. C. (1987) (ed) **The Political Economy of the New Asian Industrialism**. Ithaca and London: Cornell University Press.
- FRIEDMANN, J. and F. Sullivan (1974) "The Absorption of Labor in the Urban Economy: The Case of Developing Countries" **Economic Development and Cultural Change**. 22:385-413.
- FOWLER, D. A. (1978) "The Informal Sector of Freetown (Sierra Leone)," WEP 2-19, Geneva: ILO.
- GARLICK, P. C. (1971) **African Traders and Economic Development in Ghana**. Oxford: Clarendon Press.
- GERRY, C. (1974) Petty Production and the Urban Economy: A Case Study of Dakar. Geneva: International Labour Office, World Employment Programme, Working Paper No. 8.

- GERRY, C. (1978) "Petty Production and Capitalist Production in Dakar: the Crisis of the Self-Employed," **World Development**, 6(9-10).
- GERRY, C. (1979) "Small Scale Manufacturing and Repairs in Dakar: A Survey of Market Relations Within the Urban Economy" in R. Bromley and C.Gerry (eds) **Casual Work and Poverty in the Third World Cities**. John Wiley, Surrey
- GERRY, C. and C. Birkbeck (1981). "The Petty Commodity Producer in Third World Cities: Petit Bourgeois or 'Disguised' Droletarian?" in F. Bechhofer and B. Elliot (eds) **The Petite Bourgeoisie: Comparative Studies of the Uneasy Stratum**, New York: St. Martin's Press.
- HAAN, H. (1989) **Urban Informal Sector Information: Needs and Methods**, Geneva: International Labour Office.
- HAGGARD, Stephan (1990) Pathways from the Periphery: **The Politics of Growth in the Newly Industrializing Countries**. Ithaca and London: Cornell University Press.
- HARRIS, J. (1982) "Character of an Urban Economy: 'small-scale' Production and Labor Markets in Coimbatore," **Economic and Political Weekly**.
- HART, PC. (1970) "Small-Scale Entrepreneurs in Ghana and Development Planning", **The Journal of Development Studies, Special Issue of Social Planning**, 6,4.
- _____(1973), "Informal Income Opportunities and Urban Employment in Ghana", **Journal of Modern African Studies**, Vol.2,No. 1.
- HOUSE, W. J. (1984) "Nairobi's Informal Sector: Dynamic Entrepreneurs or Surplus Labor?" **Economic Development and Cultural Change**. 32 (2): 277-302.
- INTERNATIONAL LABOUR OFFICE (ILO) (1972), **Employment Incomes and Inequality: A Strategy for Increasing Productive Employment in Kenya**, ILO-Geneva, also reprinted in G. M. Meier (ed) (1976) **Leading Issues in Economic Development, third edition**. New York: Oxford University Press.
- JOLLY, R. and R. C. O'Brien (1972) "Urban Unemployment in Africa," **Manpower and Unemployment Research in Africa**, Vol. 5(1): 26-30.
- LANGDON, S. (1975) "Multinational Corporations, Taste Transfer and Underdevelopment: A Case Study from Kenya." **Review of African Political Economy**, No: 2.
- LE BURUN, O. and GERRY, C. (1975) "Petty Producers and Capitalism," **Review of African Political Economy**, No.3:20-32. LEYS, C. (1973) "Interpreting African Underdevelopment: Reflections on the ILO Report on Employment. Incomes and Equality in Kenya." **African Affairs**, pp. 419-429.
- LEYS, C. (1975) **Underdevelopment in Kenya: The Political Economy of Neo-Colonialism, 1964-7** Heinemann Educational Books. London.
- MAZUMDAR, D. (1975) "The Urban Informal Sector". World Bank Staff Working Paper, No:211 and reprinted (1976) in **World Development**, Vol. 4: 655-679.

- McGEE, T. G. (1973) "Peasants in Cities: A Paradox, A Paradox, A Most Ingenious Paradox" in **Human Organizations** 323
- McGEE, T. G.(1977) "The Persistence of the Proto-Proletariat: Occupational Structures and Planning of the Future of Third World Cities," in J. Abu-Lughod and R. Hay (eds) **Third World Urbanization**, Chicago: Maaroufa Press, Inc.
- McGEE, T. G., vd (1989) "Industrial Development, Ethic Cleavages, and Employment Patterns: Penang State, Malaysia." in A. Portes, vd (eds) **The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries**. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- MOSER, C. (1978) "The Informal Sector or Petty Commodity Production: Autonomy or Dependence in Urban Development" **World Development**, Vol. 6 (9/10).
- MOSER, C. (1980) "Why the Poor Remain Poor: The Experience of Bogota Market Traders in the 1970s." **Journal of Interamerican Studies and World Affairs**. 22
- MOSER, C. (1984) "The Informal Sector Reworked: Viability and Vulnerability in Urban Development." **Regional Development Dialogue**. 5 (3): 135-178.
- NECK, P. A. and R. E. Nelson (1987) (eds) **Small Enterprise Development-Policies and Programmes**, second revised edition, Geneva: ILO.
- O'BRIEN, R. C. (1972) "Urban Employment in Africa," **Journal of Modern African Studies**, Vol. 10: 109-112.
- OSHIMA, H. T. (1971) "Labor Force Explosion and the Labour Intensive Sector in Asian Growth" **Economic Development and Cultural Change**, Vol. 19 (2): 161-183.
- PARDO, M.L., G. M. Castano, and A. T. Soto (1989) "The Articulation of formal and Informal Sectors in the Economy of Bogota, Columbia," in A. Portes, vd (edr) **The Informal Economy: Studies in advanced and Less Developed Countries**, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- PORTES, A. (1978) "The Informal Sector and World Economy. Notes on the Structure of Subsidized Labour", **IDS Bulletin**, 9,4.
- PORTES, A., M. Castells, and L. A. Benton (1989) (eds) **The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries**. Batimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- PORTES, A. and M. Castells (1989) "World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effeccs of the Informal Sector," in A. Fortes, vd (eds) **The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries**, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- QUJINO, A. (1974) "The Marginal Pole of the Economy and the Marginalized Labour Force" **Economy and Society**, V.3. also reprinted under the same title in
- H. WOLPE (1980) (ed) **The Articulation of Modes of Production**, London: Routledge & Kegan Paul.

REMPEL, H. and W. J. House (1978) **The Kenya Employment Problem: An Analysis of the Modern Sector Labour Market**, Nairobi: Oxford University Press.

ROBERTS. B. R. (1989) "Employment Structure, Life Cycle, and Life Chances: formal and Informal Sectors in Guadalajara," in A. Portes, vd (eds) **The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries**. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

SCHMITZ, H. (1982a) **Manufacturing in the Backyard: Case Studies on Accumulation and Employment in Small-Scale Brazilian Industry**;. London: Frances Printer.

_____. (1982b) "Growth Constraints on Small-Scale Manufacturing in Developing Countries: A Critical Review," **World Development**, Vol. 10, No. 6.

SCOTT, ALLISON (1979) "Who Are the Self-Employed?" in R. Bromley and C. Gerry(eds) **Casual Work and Poverty in the Third World Cities**. John Wiley. Surrey.

SETHURAMAN. S.V. (1981) ed. **The Urban Informal Sector in Developing Countries: Employment, Poverty and Environment**. Geneva: International Labour Office.

SETHURMAN. S.V. (1976) "The Informal Sector: Concept. Measurement and Policy" **International Labour Review** 114(1): 69-81.

SOUZA. P. R. and V. E. Tokman (1976) "The Informal Urban Sector in Latin America." **International Labour Review** Vol. 116 (3): 355-365.

STEEL. W. F. (1977) **Small-Scale Employment and Production in Developing Countries. Evidence from Ghana**. New York: Praeger.

STRETTON. A. (1979) "Instability of Employment among Building Industry Labourers in Manila in R. Bromley and C. Gerry (eds) **Casual Work and Poverty in the Third World Cities**. John Wiley. Surrey.

SUNPCEL. O. (1973) "Transnational Capitalism and National Disintegration in Latin America." **Social and Economic Studies**. Vol. 22 (1).

TOKMAN. V. E. (1978) "An Exploration into the Nature of Informal-formal Sector Relationships," **World Development**. 6 (9-10).

WATANABE, S. (1971) "Subcontracting, Industrialization and Employment Creation." **International Labour Review** Vol. 104 f 1/2).

WATANABE, S. (1983) **Technology, Marketing, and Industrialization: Linkages between Large and Small Enterprises**. New Delhi: Macmillan.

WEEKS. J. (1973) "Uneven Sectoral Development and the Role of the State" in **IDS Bulletin** 5.2-3.

_____. (1975) "Politics for Expanding Employment in the Informal Urban Sector of Developing Countries," **International Labour Review**, vol: 3.